

BALÁZS IMRE JÓZSEF

Hogyan olvasná Jung az erdélyi magyar irodalmat?

A jungi és a freudi megközelítés különbségeiről

Az ember szereti úgy megérteni a dolgokat, hogy önmagához hasonlítja őket: úgy tesz, mintha a dolgok és elvont fogalmak emberként viselkednének. Annak tudatában, hogy az efféle metaforák mindig torzítanak, a mai előadásomban éppen egy ilyen metaforát használnék kiindulópontként.

A Tokaji Írótábor szervezőitől arra kaptam felkérést, hogy röviden tekintsem át az erdélyi magyar irodalom utóbbi kilenc évtizedének fontosabb állomásait. Erről az időszakról sok fontos, adatszerű összefoglaló készült már: nemrég jelent meg Dávid Gyula szerkesztésében a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 1981-ben indult sorozatának utolsó, ötödik kötete. Folyamatban van Pomogáts Béla ugyancsak jelentős, többkötetes összefoglaló munkájának megjelenése, *Magyar irodalom Erdélyben* címmel. Egy-egy rövidebb időszak áttekintésére Kántor Lajos és Láng Gusztáv, majd Bertha Zoltán és Görömbei András vállalkozott, a hetvenes évekkel bezárólag. Nem szeretném azt az illúziót kelteni, hogy egy rövid előadásban összefoglalható mindaz az ismeretanyag, amit az említett szerzők felhalmoztak ebben a témakörben. Inkább egy olyan nézőpontba helyezkednék bele, amely az ismeretanyagot más logika és más szerkezet szerint strukturálja, éppen a használt központi metafora révén.

Induljunk ki tehát abból, hogy az erdélyi magyar irodalom olyan, mint egy ember (az eddigi irodalomtörténeti munkákat alapul véve ezen belül leginkább férfi), és hogy ennek az embernek az élettörténetét tudományos módon, a pszichológia módszereinek segítségével hívásával próbáljuk jellemezni.

Ha ezt a kiindulópontot elfogadjuk, akkor előadásom alaptézise a következő: az erdélyi magyar irodalom meg-

közelítése és leírása mindeddig főként freudi alapon történt. Ez röviden azt jelenti, hogy elsődlegesen múltbeli traumák felől kísérelték meg az olvasók a jelenbeli események értelmét rögzíteni, illetve hogy az értelmezők stabil, rögzített jelentésű metaforákkal dolgoztak. (A köznap nyelvhasználatra is rávetíthetjük ezeket a rögzült metaforákat, például az anyaország szó egyben értelmezési keretet is kínál egy viszony leírásához.) Azt a meggyőződésemet szeretném a továbbiakban érvekkel alátámasztani, hogy a leírás sokkal produktívabb lenne, amennyiben jungiánus perspektívából történne meg.

Hogy miben különbözik egymástól a freudi és jungi megközelítés, az sokféleképpen megragadható. Legszem-

léletesebben talán az álomértelmezés terepén – és akkor nem is távolodunk túlságosan messzire a központi metaforától: az álmok összefüggnek ugyan a referencialitással, illetve a személyiséggel, de sokrétűek, előre megjósolhatatlanok az összefüggések.

Az egyik fontos különbség az álmok kauzális, illetve finális értelmezésével kapcsolatos. Freud elmé-

lete nagyon sok fogódzót kínál ahhoz, hogy mi az oka annak, hogy éppen az adott álom került felszínre, milyen múltbeli események játszottak közre az álom megszületésében. Jung azonban bevon az értelmezésbe egy olyan dimenziót is, amely hiányzik Freudéból – a célképzetet: azt, hogy az álom egy jelenben megoldandó problémát cselekményesít, „fogalmaz újra”, és bizonyos értelemben célokra, kiutakra vonatkozó utalásokat is tartalmaz. Jung tehát sokkal nagyobb hangsúlyt fektet az álomértelmezés finális összetevőjére, noha nem tagadja a kauzális aspektus fontosságát sem: „Ellentétben Freuddal és Adlerrel [...], nagyobb súlyt fektettek az álom konstruktív vagy szintetikus értelmezésére, felismerve azt a tény, hogy a holnap gyakorlatilag fontosabb, mint a tegnapi, és a honnan kevésbé lényeges, mint a hová. Bár figyelembe veszem az előtörténetet, az életben fontosabbnak tartom a megteremtendő jövőt, és meggyőződésem, hogy semmiféle múltidézés, a patogén (megbetegítő) reminiscenciák mégoly erős újraélése sem szabadítja ki annyira az embert a múlt hatalmából, mint az új dolgok felépítése.

Megáradt szamos

Ugyanakkor jól tudom, hogy a múlt megismerése és a feledésbe merült fontos emlékek integrálása nélkül egyáltalán nem lehet bármi életképes újat teremteni.”¹

Egy másik alapvető különbség az álmok tárgyi, illetve alanyi szintű értelmezésével kapcsolatos. 1909-ben például, amikor Freud és Jung közös, több hetes hajóúton vettek részt, egyfajta szakmai gyakorlatként egymás álmait analizálták. Addig jó kapcsolatuk megromlása voltaképpen idáig vezethető vissza: egyrészt Freud nem kívánt megosztani Junggal néhány olyan magánéleti aspektust, amelyek fontosak lettek volna az álmai értelmezéséhez. Másrészt Jungnak, beszámolója szerint, volt egy fontosnak érzett álma, amellyel Freud nem nagyon tudott kezdeni semmit: egy többszintes házról szólt, amelynek Jung álmában a felfedezésére indult, s ahogy egyre lejjebb haladt, egyre régebbi, egyre archaikusabb tárgyakra és környezetre bukkant, a pince mélyén pedig két koponyát is talált végül. Ebből az álmából Freudot elsősorban a két koponya foglalkoztatta – az, hogy Jung tudat alatt talán valakiknek a halálát kívánja. Jung számára ez a vonatkozás nem tűnt relevánsnak: ő az egész házban saját személyiségének rétegeit vélte felfedezni, és ez az álom volt az, amelyik később elvezette a „kollektív tudattalan” fogalmának leírásához.² A történet alapján azt mondhatnánk: Freud inkább tárgyi módon, vagyis az ébrenlét világából ismerős emberekre, tárgyakra vonatkoztatva értelmezett, és ugyanilyen ok miatt próbálta elrejtteni saját magánéletének vonatkozásait Jung elől. Jung viszont inkább alanyi módon közelített az álomhoz, vagyis az álom minden aspektusát magára az álmodóra vonatkoztatta.³ Ebben az esetben, mondja Jung, az álom olyan színház, ahol az álmodó maga a színpad, a színész, a rendező, a sűgő, a szerző, a közönség és a kritikus.⁴ Ismét nem arról van szó, hogy Jung teljesen figyelmen kívül hagyná az álmok tárgyi szintű értelmezését, hanem arról, hogy e tárgyi vonatkozásokat elhelyezi egy komplexebb interpretációban.

Az irodalom értelmezése kapcsán a jungiánus olvasat mindenképpen elmozdulást jelent a rögzítetten referenciális olvasáshoz képest, amely a referenciák beazonosításával máris „megfejtene” a szöveget. Jung ezt így mondja: „fölkötebb s végtelenül tanácsos az álom szimbolikáját nem szemiotikusnak, vagyis nem állandó jellegű tünetnek vagy jelzésnek tekinteni, hanem valóságos szim-

bólumnak, azaz a tudatban még fel nem ismert s fogalmilag még formát nem öltött tartalom kifejezésének, mely egyben a tudat esetenkénti szituációjához viszonyítandó.”⁵ Freudnál voltaképpen egy múltbeli trauma okozza bajt, azt kell megtalálni, azt kell megfogalmazni, kimondani, és e kimondásnak kellene feloldania a problémát. Jung a funkció felől közelítve abban az energiában bíz, ami az emberben rejtőzik, s amelyet egy-egy álom működésbe lendíthet a probléma tudatos megoldása érdekében. Következésképpen, ha továbbgondoljuk a műalkotás = álom analógiát, a mű gyakran éppen arról beszél, ami a „korszellemből” a leginkább hiányzik⁶ – ilyen értelemben képes abba az irányba terelni az ember figyelmét, ami által kiteljesedhetne. Ez természetesen visszavetülhet a referenciára is, kölcsönhatásba kerülhet vele, de a köztük lévő viszony nem ok-okozati, hanem legalábbis dialogikus.

Van még egy eleme a jungiánus megközelítésnek, amelyet fontosnak tartok az irodalomtörténeti gondolatmenetek szempontjából. Ez az egymást követő életszakaszokra vonatkozik. Jung azon pszichológusok közé tartozik, akik kiemelt szerepet szánnak a személyiség kialakulása szempontjából az élet második felének, az időskor kornak is: ez az individuációs folyamat, a személyiség kiteljesítése szempontjából rendkívül fontos életszakasz. A személyiség alakulása nem zárul le a korai szakaszban, hanem hosszú távon elmélyül, új árnyalatokkal gazdagodik. Ebben a folyamatban, az egyensúly fenntartásában szerinte az álmoknak is lényeges szerep jut.⁷

Vegyük tehát sorra, melyek azok a szempontok, amelyeket egy „jungiánus” megközelítés nem hagyna figyelmen kívül, ha az irodalom történetéről gondolkodik: *a)* az identitás alakulásának stádiumai vannak, az individuációnak fokozatai. Az adott életkornak és helyzetnek mindig megvan a maga megoldandó életfeladata; *b)* a traumák kezelése hosszú folyamat, megvan a maguk része az identitás konstrukciójában. De ebből nem következik, hogy az éppen aktuális megoldandó élethelyzetben az „eredeti” traumához való viszonyítás, a helyzet visszavonatkoztatása jelenti a megoldást; *c)* az álom (és a műalkotás) gyakran a hiányzóról beszél, azt jeleníti meg. „Funkcionalitása” ebben az esetben is adott, az egyensúly keresésével függ össze. Jung megközelítésében az én többrétegű – az az „árnyék”, amely a személyiség része, jelzései révén hozzájárulhat a domináns, felszíni viselkedésminták korrekciójához.

1 Idézi Kast, Verena: *Álmok. A tudattalan titokzatos nyelve*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010. 146.

2 Jung, Carl Gustav: *Emlékek, álmok, gondolatok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006. 207–213.

3 Vö. Jung, Carl Gustav: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003. 117–118.; Vö. Kast: i. m. 108.

4 Vö. Kast: i. m. 109.

5 Jung, Carl Gustav: *Az álomértelmezés gyakorlati alkalmazhatósága*. In: *Uő: Álom és lelkiismeret*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996. 35–36.

6 Vö. Kast: i. m. 172.

7 Összefoglalva lásd: Stevens, Anthony: *Jung*. Humanitas, București, 2006. 70–99.

Tíz életszakasz az erdélyi magyar irodalom életében

1. Húszas évek: a kimozdított helyzet tudat

A húszas évek irodalmának „megoldandó problémája” az Erdély helyzetének megváltozása következtében létrejött identitásprobléma: az erdélyi magyarok az államalkotó, többségi nemzet státusából kisebbségi státusba kerülnek a trianoni döntés következményeképpen. Megváltozik az Erdélyben élők helyzettudata, új, működőképes identitást kell kialakítaniuk. Már-már szükségszerű, hogy az értelmiségiek, irodalmárok, publicisták az identitásnak a stabil, változatlan elemeit keresik: a mozdíthatatlan maradt mag köré építik fel az új identitást. Két ilyen állandó elemre építenek főleg a húszas évek első felének jellegzetes irodalmi művei: a földrajzi jegyekre (a táj nem változik meg, a politikai határok megváltozásának ellenére sem), illetve a korábbi évszázadok történelmi eseményeire – különösen az önálló Erdélyi Fejedelemség korának tanulságaira (a történelmi eseményeket sem írják át az újabb fejlemények, legfennebb újraértelmezik azokat). A Trianon utáni erdélyi irodalom jellegzetes műfajai, nyilván ezzel összefüggésben, az allegorikus tájköltészet (fontosabb képviselői Reményik Sándor, Tompa László, Áprily Lajos, akiket később „helikoni triász”-ként emlegetnek), illetve a történelmi regény (Kós Károly, Makkai Sándor, Gulácsy Irén, Nyirő József stb.). A kínált viselkedésminta egyfajta heroikus helytállás a nehéz körülmények között is, a mozdíthatatlanság értékei válnak hangsúlyossá mindazzal együtt, amit ez jelent. Kísérletek történnék egy sajátos, nemzetiségek feletti, regionális Erdély-identitás megalapozására, a politikusok és a művészek egyaránt keresik a kooperáció lehetőségeit erdélyi román és szász személyiségekkel. Mindezek az összetevők meghatározóak a kialakuló transzszilvanista ideológia szempontjából. Az 1920-as évek végére egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a többi romániai etnikum politikai érdekei nem összeegyeztethetőek a magyar közösség politikai érdekeivel, a kooperáció súlya halványulni kezd. A húszas évek derekára viszont kialakul és stabilizálódik az az intézményi hálózat, amely a negyvenes évekig meghatározza az erdélyi magyar irodalmi életet: az Erdélyi Szépművészeti Céh (1924), a helikoni írói közösség (1926), az Erdélyi Helikon című folyóirat (1928), részben alternatív értékrendet képviselő, hosszabb életű lapokként pedig a Pásztortűz (1921) és a Korunk (1926). A transzszilvanizmus ideológiájában és a működő intézményhálózat aktivitása révén a kiindulópontot jelentő trauma lényegében feloldozásra kerül.

2. Generációs és stratégiai különbségek a harmincas években

A megoldandó élethelyzetek talán legjellemzőbbike a harmincas évekre az, hogy felnövekszik egy olyan irodalmárgeneráció, amelyik már a romániai körülmények között szocializálódott. Számukra a kisebbségi identitás és helyzet sokkal inkább adottság, mintsem életútjukon erős törést okozó esemény. A generációs konfliktus és elkülönülés inkább áttételes és nyelvi – a fiatal szerzők gyakran a kooperációt választják, de jelzik különvéleményüket. Jellegzetes generációs megnyilvánulás például Dsida Jenő *Kerülöm a nevedet* (Erdély) című verse 1930-ból, amelyik elutasítja azt a megközelítést, amely az Erdélyről való beszédhez egyfelől heroizálást és emelkedettséget, másfelől haszonleső opportunizmust kapcsolja: „És mégis kerülöm a nevedet, / melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / nagygyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent.” Egyértelműbben a költői beszédmódokra vonatkozik, és egy hiányzó hangnemre (voltaképpen saját költői opciójára) hívja fel a figyelmet a *Tükör előtt* című, harmincas évek végén írt poéma *Tarka-barka strófák* című része: „Lantunk nyögesztő, félmázsás teher, mely / úgy zeng, mint jégzajlaskor a folyam / s nem pengi ki a habzó, fürge csermely / ezüstkövek közt zirrenő nesztét. / Pedig be szép a könnyű, halk beszéd!” Ez a költészetfelfogás lényegében azonos a Nyugat harmadik nemzedékének nyelvemíves, újklasszicista opciójával.

Egy másik nemzedéktárs, Szemlér Ferenc 1937-ben *Jelszó és mítosz* címmel közöl vitacikket az Erdélyi Helikonban. Írásának fő tézise, hogy a transzszilvanizmus ideológiájának megalapozása nem annyira tényekre, inkább hitekre épült, és hogy az újabb generációk számára a hit eltűnésével maga az ideológia tűnt el, nem lévén ténybeli megalapozottsága. A harmincas években jelentkező új írók esetében hangsúlyosabbnak tartja a magyarországi fiatal írókkal való rokoníthatóságot, mint az „erdélyi” jelző vállalását. Szemlér írásának hatására született Szabédi Lászlónak egy szempontból igen érdekes szövege, amely többek között a klasszikus transzszilvanista irodalom „trianoni irodalom”-ként való értelmezési lehetőségét veti fel: „vajon azok a jellegzetességek, amelyeket a hőskor nemzedéke transzszilván jellegzetességekként könyvelt el, tényleg szerves tartozékai-e az ún. erdélyi irodalomnak? Vajon nem jutunk-e közelebb egy lépéssel az igazsághoz, ha transzszilván jellegzetesség helyett trianoni jellegzetes-

ségekről beszélünk? Azt akarom mondani, hogy van ok a gyanakvásra, hogy a felfedezettnek vélt erdélyi szellem, mely állítólag a múltban is mindig megnyilvánult, tulajdonképpen nem abszolút, hanem esetleges jellemvonása az erdélyi életnek.”⁸ Ez az olvasat alátámasztja azt a hipotézist, hogy a harmincas évekre a fiatalabb írógeneráció a trianoni trauma (újra)feldolgozása, az ahhoz való viszonyulás helyett fontosabb életfeladatokat látott maga előtt.

Pragmatikus, a mindennapi élet nyelvéhez és feladataihoz közelebb álló nemzedéknek tekinthetjük Dsida, Szemlér, Jékely Zoltán korosztályát. Kevésbé irodalmi működésüket, inkább vállalt életprogramjukat tekintve rokoníthatjuk velük a népi, falukutató mozgalom erdélyi képviselőit, például Balázs Ferencet. Erre az időszakra jellemző az intenzív kapcsolatkeresés is a magyarországi rokon törekvésekkel.

3. 1940–1944: rekapituláció és nyelvkeresés

A korszak irodalmával foglalkozó doktori értekezés szerzője a rekanonizációs törekvéseket, a korábbi két évtized eredményeinek visszatekintő számbavételét emeli ki a második bécsi döntés utáni időszak fontos jellemzőjeként.⁹ Sorra jelennek meg a költők gyűjteményes verseskötetei (Reményik Sándor, Áprily Lajos, Bartalis János, Szentimrei Jenő, Tompa László stb.), Bánffy Miklós újra kiadott prózái. Ennek az időszaknak fontos feladata a bekapcsolódás az ismét nagyobb területű Magyarország irodalmi vérkeringésébe (a harmincas évek Magyarországon kiadott kötetei, felolvasó-körútjai lényegében előkészítették már ezt a jelenlétet). Ugyanakkor azt az ambivalenciát is érdemes figyelni az erdélyi szerzők ekkor írott műveiben, amellyel a háborús helyzet törékenységet, számos probléma megoldatlanságát próbálják jelezni. Ha a húszas évek történelmi regényeinek kedvelt témája az önálló Erdélyi Fejedelemség időszaka, a harmincas évek végén, negyvenes évek elején a történelmi regények gyakran foglalkoznak a reformkor, a forradalom és szabadságharc, illetve a kiegyezés korszakával – azzal a korszakkal, amely történelmileg közvetlenül megelőzi a trianoni határmódosításokat. Voltaképpen azokat a múltbeli döntéseket próbálják beazonosítani, amelyek elvezethettek az ország

feldarabolásához, a jelen állapota felől szemlélve pedig (noha már a második bécsi döntés után járunk) korántsem elnézőek az elődökkel szemben. Joggal, hiszen azok a konfliktusok, problémák, amelyek a XIX. században problémák voltak, az új helyzetben sem oldódtak meg. (Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*, Makkai Sándor: *Mi Ernyeiek* stb.) Már csak a korszak rövidege miatt sem működhet annak az identitásváltásnak az inverze, amely 1920 körül játszódott le. A második világháború korszakának erdélyi irodalma korántsem az ujjongás nyelvén szólal tehát meg: keresi a szenttelen analízis nyelvét. És működik természetesen az a háborús cenzúra is, amely érzékeny e nyelv bizonyos fordulataira: Bartalis János gyűjteményes verseskötetéből például kiiktatja azokat a verseket a *Királyok* című ciklusból, amelyek túlságosan deheroizáló módon ábrázolták a(z első világháborús) katonákat. A történelmi regények szerzői ebben az időszakban, írja Vallasek Júlia, „azzal, hogy a tizenkilencedik század történelmének függetlenségi törekvéseire és polgárosodási kísérletére helyezik a hangsúlyt, következményei felől részben elítélik az 1848-as forradalmat. Nemcsak arról van itt szó, hogy csaknem száz évvel későbbi tapasztalatok birtokában hibának érzik, hogy mind a kossuthi, mind a kiegyezés utáni politika kevés megértést biztosított a horvát, román stb. nemzeti igényeknek, és hogy Erdély Magyarországgal való uniója oly mértékben felszította a szász és román lakosság ellenállását, hogy az egyenesen Trianonhoz vezetett. Egyesek (Makkai, Berde, de bizonyos mértékig Wass Albert is) magát a forradalmat, mint a fennálló társadalmi helyzet radikális megváltoztatására való kísérletet érzik hiábavalónak vagy elhibázottnak, s vele szemben a kevésbé látványos polgári reformok útját tartják követendőnek. Ezzel indirekt módon ellenzik a megírás jelenének politikai aktualitását, a háborút, ugyanakkor a nemzet és nemzetiségek, valamint az asszimiláció problémakörének bevetésével/hangsúlyozásával visszatérnek a korai transzszilvanizmus humanista ideáihoz.”¹⁰

4. Ötvenes évek: mikor a fiatal próbálja „tanítani” az időset

Az 1920-tól 1944-ig tartó időszakot sokféleképpen lehet jellemezni, többek között úgy is, mint amelyikben a kommunikációs csatornák kezdeti, kényszerű beszűkülése után fokozatosan egyre jobban működni kezd az információáramlás a magyar nyelvterület különböző régiói között. A második világháború után ez a folyamat újra megszakad. A hatalom által az irodalomnak szánt feladat a tudatátformálás. A hatalom a

8 Szabédi László: *Levél Szemlér Ferenchez*. In: Pomogáts Béla (szerk.): *Jelszó és mítosz*. Mentor, Marosvásárhely, 2003. 173.

9 Vallasek Júlia: *Elváltzott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004.

10 Vallasek Júlia: i. m. 154–155.

saját ideológiájának közvetítésében fontos szerepet szán a legfiatalabb, 1944 után szocializálódott, munkás vagy földműves származású szerzőknek, akik egyben az „új ember” prototípusai. A korszak prózájának leggyakoribb narratívája a megtéréstörténet: ebben jellemzően a fiatal, politikailag aktív szereplők győzik meg az idősebbeket illetve az ingadozókat a helyes út megválasztásának fontosságáról (a kollektívbe való belépésről, a munkaversenybe való bekapcsolódás szükségességéről stb.). Azt a vágyott fordulatot jelenítik meg tehát a művek, amelynek az olvasókban is végbe kellene mennie. A költészet is gyakran jelenít meg múlt–jelen dichotómiákat, az „ilyen volt – ilyen lett” struktúrájában természetesen a jelen, és főként a jövő képviseli a pozitív pólust. Esztétikai szempontból nézve ez a „poétika” természetesen teljes kudarc.

Az irodalom által megoldandó „kérdés” tehát az, hogy megkerülhető-e ez a merev és a hatalom által nagyon határozottan képviselt elvárásrendszer. Számos olyan mű íródik ebben a bő évtizedben, amely megfelel az elvárásrendszernek. Néhány olyan alternatíva is felvillan, amely az elvárások kikerülhetőségét jelzi. Többek között Bajor Andor *Kerek perec* című 1955-ös szatírákötete, amely a paródia ambivalenciáját hasznosítva úgy nyúl egy pillanatnyilag konjunkturálisan a hatalom által is támogatott műfajhoz, a szatírához, hogy magát a hatalmi működést, a nyelv bürokratikus kontaminációját írja le írásaiban. Szabó Gyula *Gondos atyafiság* című regénytrilógiája (1955–1961) egyrészt „testiesíti” és „hétköznapiasítja” a kollektivizálás-regény műfaját, másrészt hosszan kitarítja az „ingadozás”, a hatalmi „tévedések” megjelenítését. Ezáltal ideológiailag problematikusává válik, az első kötet megjelenése utáni lelkesedést számos ideológiai ledorongolás követi a továbbiakban. A trilógia példája azt mutatja meg, hogy még a legkonvencionálisabb műfaji keretekben is lehetséges volt szubverzív üzeneteket elhelyezni, noha a mából szemlélve Szabó Gyula munkája egyébként kevéssé tekinthető radikálisnak. További „alternatívaként”, ahogy számos jelentős magyarországi író esetében, az „asztalfióknak írás” lehetősége is adott volt az erdélyi írók számára. Legjelentősebbnek talán Székely János ötvenes években írt, de csak a hatvanas-hetvenes években jelent meg munkáit tekinthetjük (*Profán passió*, *Soó Péter bánata* stb.). Ezek tipikusan „korszerűtlen művek” – Székely János irodalmi-filozófiai értékrendje leginkább a Thomas Mann-féle prózaeszményhez vagy az egzisztencialisták gondolatmeneteihez áll közel.¹¹

11 A korszak erdélyi magyar irodalmáról bővebben lásd: Balázs Imre József (szerk.): *A sztálinizmus irodalma Romániában*. Komp-Press, Kolozsvár, 2007.

5. Hatvanas évek első fele: a sematikus helyett a valós

A hatvanas évek elejének magyarországi prózájából is ismerős az az „új autentikusság”, amely a hatvanas évek elején megjelent nagy sikerű regények jellemzője (Fejes Endre: *Rozsdatemető* – 1962; Sánta Ferenc: *Húsz óra* – 1964, stb.). A jellemző élethelyzet itt az, hogy az irodalompolitikai nyomás enyhülését egy valósabb, problémacentrikusabb megközelítésmód révén használja ki az irodalom. Ez a próza és ez a költészet sokkal inkább a hétköznapi irodalma, mint az előző korszak ünnepi mázzal leöntött műveinek sora. Hervay Gizella első kötetei a kritikában is „a hétköznapi költészet” megjelöléssel említődnek. Szilágyi István, Bálint Tibor, Pusztai János első novelláskötetei a „munkásmatematika” ellenére is áttörnek a sematikus ábrázolásmódon. Lényegesen nagyobb hangsúlyt kap ebben a korszakban a magánélet, az evés-ivás, a privát szféra. Az irodalom „visszafoglalja” azt a terepet, azt a témakatalógust, amelyet az ötvenes évek erőszakos beavatkozása tabunak minősített. Ugyanígy visszafoglalja azokat a beszédmódokat is, amelyeket a „közérthetőség” elve száműzött az irodalomból. Az „első Forrás-nemzedék” szerzőinek, kritikusainak (Lászlóffy Aladár, Bálint Tibor, Kántor Lajos stb.) visszaemlékezései szerint igen fontos állomás volt pályájukon a két világháború közötti korszak modernségének (Krúdy Gyula, József Attila, Szabó Lőrinc) felfedezése és újrakontextualizálása. A „valós”-hoz való eljutás tehát egyben egy nyelv újratemtését is jelentette. Az említett szerzők érett korszakának művei a hatvanas évek végére már hangsúlyosan éltek a modernség önreflexív eljárásaival is. (Bálint Tibor: *Zokogó majom* – 1969, Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba* – 1975, Szilágyi Domokos: *Emeletek, avagy A láz enciklopédiája* – 1967, stb.)

6. 1970 táján: leszámolás egyszerre két korszakkal

1965-ben halt meg Gheorghe Gheorghiu-Dej, a második világháború utáni Románia politikáját meghatározó pártfőtitkár. Nicolae Ceaușescu hatalomra kerülése az 1965–1970 közötti időszakban legalább két fontos következménnyel járt az irodalompolitika vonatkozásában. Az új pártfőtitkár nyitottabb kultúrpolitikát hirdetett meg, mint elődje: 1965-ben például, egy írókkal történő találkozón a zsdanovizmus kritikájára biztatta az írókat, illetve a szocialista realizmust elítélő megjegyzéseket tett – nyilván a Román Kommunista Párt szovjet-

ellenes vonalának megerősödésével összefüggésben.¹² Egy másik elem, amely már az 1965-ös, IX. pártkongresszuson megmutatkozott, az új vezető imázsának megteremtésével függött össze: Ceaușescu politikai reformerként, a dogmatizmushoz képest bekövetkező „olvadás” képviselőjeként mutatkozott be, ami egyben azt is jelentette, hogy az előző korszak „hibáinak” elítélése előtt megnyílt az út.¹³

Az írók számára a szabadabb tájékozódás mellett adódott tehát egy új lehetőség: az ötvenes évekről, azok „tévedéseiről” való beszéd, oly módon, hogy az egyben egyre inkább a jelen kritikáját is jelentse, jelenthesse. A legjellegzetesebb és egyben legismertebb ilyen jellegű munka Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című könyve (1970), amelynek egyik központi története a „kulákosítás” életszerűtlen módszereihez, a mezőgazdasági munka átszervezésének anomáliáihoz kapcsolódik. Áttételesebben ugyan (általában konkrét történelmi markerek nélkül), de Páskándi Géza kitűnő „abszurdoid” színjátékai és párbeszédei is a hatalmi rendszerek működéséről szólnak, *Vendégség* című drámája pedig szemléletes összképet nyújtott a besűgás lélektanáról, igaz, 1578-ba helyezve a színmű cselekményét. A *Vendégség* 1970-ben jelent meg a Korunkban és Páskándi drámakötetében is, amely *Az eb olykor emeli lábát* címet viselte. (Az irodalompolitika perverz logikájához egyébként hozzátartozik az is, hogy a román titkosrendőrség asztalán már 1965 márciusában ott hevert az az ügynöki jelentés, amely beszámolt *Az eb olykor emeli lábát* című Páskándi-színmű tartalmáról és rendszerellenes nüanszairól.¹⁴ A darab ennek ellenére egy kötet címadójaként jelenhetett meg néhány évvel később.) Olyan, korábban tabusított témák bukkannak fel tehát a hatvanas évek végének-hetvenes évek elejének irodalmi műveiben, amelyek most már nem egyszerűen a magánéletről való beszéd jogát nyerik/szerzik vissza, hanem kimondottan a hatalom működési mechanizmusaival foglalkoznak. Az erőszakos irányítás, a börtön, a leskelődés, a besűgás fontos irodalmi művekben bukkan fel. Ekkor körvonalazódik ez a tematika Bodor Ádám novelláiban is (*A tanú* – 1969, *Plusz-mínusz egy nap* – 1974), és ezeket a történeteket a korabeli kritika Páskándi Géza abszurdoidjaihoz és elbeszéléseihez kapcsolja. Ezek a szövegek éppen hangnemük, szentvelenségük, minimalista megjelenítésmódjuk miatt sokkolták az olvasókat.

12 Tismăneanu, Vladimir: *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc. (Sztálinizmus az örökkévalóságnak. A romániai kommunizmus politikai története)* Polirom, Iași, 2005. 228.

Az értelmiség és a hatalom viszonya Székely János *Irgalmas hazugság* (1968) című színművében szintén az ötvenes évek kontextusában tűnik fel. A hetvenes évek irodalompolitikájának újolagos beszűkülésével párhuzamosan a jelzett témakatalógus továbbra is hangsúlyos marad ugyan, de egyre inkább áttételes, történelmi díszletek közé helyezett formában. A hatalomról és annak visszaéléseiről való beszéd utójátékát jelentik tehát Sütő András színművei (*Egy lócsiszár virágvasárnapja* – 1974; *Csillag a máglyán* – 1975), Székely János legismertebbé vált drámája (*Caligula helytartója* – 1972), illetve a hetvenes-nyolcvanas évek jelentős költészeti vonulata, amelyhez egyaránt kapcsolódnak Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár, Király László, Farkas Árpád, Markó Béla, Szócs Géza, Egyed Péter, Kovács András Ferenc áttételesen hatalomkritikus versei.

7. Hetvenes évek: a kollektív identitás visszanyerése

Volt még egy tabu a második világháború után, amely sokáig egy bizonyos téma kerülését írta elő az erdélyi magyar íróknak: az etnikai identitás kérdése. A magyarság nemzeti öazonosságának kérdése abban az időszakban vált újra hangsúlyos témává az erdélyi irodalomban, amikor az irodalompolitika enyhülését lehetett tapasztalni. Azt sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy magának a Román Kommunista Pártnak a hivatalos ideológiája is egyfajta „nemzeti kommunista” fordulatot vett még 1964 táján, a Gheorghiu-Dej-korszak utolsó évében, a román kultúrpolitika következképpen egyre hangsúlyosabban fordult a korábbi évszázadok „hősi tettei” felé az önlegitimáció érdekében. A román kulturális életben az „internacionalista” ideológiát tehát felváltotta egy nemzeti ideológia. A romániai magyar kulturális élet képviselői következképpen hivatkozhattak olyan román kulturális párhuzamokra, amelyek által legitimálhatóvá váltak saját múltfeltáró törekvéseik, szalonképessé vált az erdélyi magyar hagyományok előtérbe állítása. (Más kérdés, hogy a titkosrendőri jelentésekben, illetve különféle ledorongoló pártgyűlések során az ilyen kísérletek sorra „nacionalista” címkét eredményeztek az írók, szerkesztők, értelmiségiek neve mellett.) Legemlékezetesebben a Domokos Géza vezetésével működő, 1970-ben alapított Kriterion Könyvkiadó volt képes pragmatikusan kihasználni azokat az érvelési módokat, amelyek lehetővé tették

13 Vö. Tismăneanu: i. m. 232.

14 L. Fond informativ, 2534. sz. dosszié (Páskándi Géza). http://www.helikon.ro/index.php?szilagyi_domokos_dosszie&dosszie=8 (2010. 08. 26.)

az erdélyi magyar múlt és jelen irodalomtörténeti, néprajzi, történelmi, szociológiai, nyelvészeti dokumentálását. Számos két világháború közötti (helikoni) író életműsorozata indul el ebben az időszakban, lehetővé válik, hogy akár Bánffy Miklós vagy Reményik Sándor könyvei is megjelenjenek Romániában.

Egyfajta neotranszszilvanista ideológia megjelenésével számolhatunk ebben az időszakban, kétségtelen összefüggésben a múltfeltáró munkával. Ebben az időszakban válik (ismét) hangsúlyos témává a kisebbségi identitás, az anyanyelvhasználat kérdése. Jellegzetes példái Sütő András ekkori esszéi (*Perzsák, Nagyenyedi fügevirág* – 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* – 1977), de Beke György szórványriportjai is ezért aratnak nagy sikert. Számos történelmi dráma játszódik ekkoriban magyar történelmi környezetben (Páskándi Géza, Székely János és mások művei), és szívesen írnak történelmi hommage-verseket Kányádi Sándortól és Lászlóffy Aladártól, Szilágyi Domokostól kezdve Király Lászlóig, Farkas Árpádig, Magyar Lajosig sokan. A költészetben jellegzetesen a „második Forrás-nemzedék” szerzői lesznek azok, akik a szülőföld-tematika és a tájmetaforák mellett gyakran helyezik a múltba szövegeik referenciaterét. Kétségtelen, hogy egyéni ízei, változatai vannak ennek az identitáskeresésnek – nem egynemű e problémakategórián belül sem a beszédmód. Ugyanakkor jól érzékelhető az analógia a húszas évek „hőskorának” irodalma és a hetvenes évek neotranszszilvanista irodalma között: hasonlóan emelkedett, hasonlóan szimbolikus beszédformák működnek, ugyancsak a mozdíthatatlanság értékei tűnnek központinak ebben az értékrendben. Ezúttal nem egy identitás „megalapítása” zajlik, mint a húszas években, hanem annak „újraalapítása” történik kísérlet, egy kényszerű megszakitottság után. Egyre burkoltabb formában és egyre nagyobb szünetekkel a kötetek megjelenése között, de ez a vonulat a nyolcvanas évek végéig jelen van az erdélyi magyar irodalomban, anélkül, hogy a hetvenes évek műveinek hatását megközelítené.

8. Hetvenes évek közepe: teoretikus újraleírások

Kisugárzásában igencsak jelentős annak a teoretikus generációnak a színre lépése, amely a hetvenes években kezd publikálni, lényegében párhuzamosan a neotranszszilvanista irány megerősödésével, és részben azzal vitázva. A befelé irányulás és a kifelé tájékozódás különbségéről is szó van. Az introvertált neotranszszilvanisták úgy érzik, eljött az ideje, hogy megerősödjék az én-tudat, befelé tekintve, a cenzúra és öncenzúra lazulásával. Az extrovertált elméletírók úgy érzik, eljött

az ideje, hogy kihasználják a kifelé tájékozódás lehetőségeit, azt, hogy a kultúrpolitika engedékenysége folytán nyugati szakfolyóiratokhoz, friss tudományos eredményekhez lehet hirtelen hozzáférni. Nyelvfilozófiai és emberjogi alapon közelítenek olyan kérdésekhez, amelyek a kisebbségi helyzettel kapcsolatosak. Így láthatóvá válik az is, hogy a más nyelv, más nézőpont felől leírt probléma más probléma abban az értelemben, hogy más cselekvési alternatívák tartoznak hozzá. Az „extrovertáltság” eredményeit tehát kétségkívül a saját helyzet leírása érdekében is kamatoztatni próbálják.

A hetvenes évek pályakezdő teoretikusai és írói jórészt Bretter György tanítványai közül kerülnek ki, aki ekkortájt a nyelvfilozófia irányában tájékozódik. Az 1974-es *Szövegek és körülmények* című értekező antológia szerzői (Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Tamás Gáspár Miklós) közül többen irodalomkritikusként is részt vesznek a kulturális életben. Részben ennek köszönhető, hogy a náluk alig néhány évvel fiatalabb Szócs Géza, Egyed Péter, Balla Zsófia, Cselényi Béla irodalmi munkásságának szubverzív, ironikus jellege és önreflexív megalapozottsága fokozott figyelmet kap. Ez a generáció saját fórumokat működtet (Echinox, Fellegvár), kapcsolatban áll a párizsi Magyar Műhely vagy az újvidéki Új Symposion körével, 1979 júniusában a *Mozgó Világ* közöl összeállítást munkásságukról.

A szabadabb szellemi és politikai légkörben a nemzedék opciója tehát értelmiségi szerep szempontjából a szakember, a specialista szerepe felé történő közelítés (korszerű nyugati társadalomtudományi jártassággal), poétikailag a neoavantgárd és a posztmodern határvidéke (különösen Szócs Géza, Egyed Péter és Cselényi Béla esetében), politikailag pedig a kevesebb kompromisszum vállalása. A korszak nemzedéki vitáiban amellet, hogy sokan egészen egyszerűen nem értik ennek az értelmiségi alapállásnak a háttérét, gyakran merül fel a „hatékonyság” szempontja is (több politikai kompromisszum több eredményt hoz, kevesebb „érthetetlen szöveg” kevesebb olvasót tántorít el a kultúra-fogyasztástól stb.). Értelmiségi és politikai opciói, illetőleg élethelyzete miatt e nemzedék számos tagja kényszerül az emigráció útját választani a hetvenes-nyolcvanas években – a kultúrpolitika megváltozása miatt az elvek fenntartása retorziókhöz, beszűkült élethelehetőségekhez vezet. Mindazonáltal Ágoston Vilmos, Molnár Gusztáv, Tamás Gáspár Miklós, Szilágyi N. Sándor Forrás sorozatban megjelent debütötetei, Szócs Géza verseskönyvei (különösen a *Kilátótorony és környéke* – 1977, valamint a *Párbaj, avagy a huszonharmadik hóhullás* – 1979), vagy Egyed Péter *Búcsúkoncert* (1981) című kötete tanúskodnak arról, hogy ez a művészetfelfogás és nézetrendszer jelentős alternatívát képezett a hetvenes-nyolcvanas években.

9. Nyolcvanas évek: proteszt-irodalom, hippi-utóregzések, szamizdat, posztmodern

„Ez a kötet Dolby A rendszerű zajcsökkentő berendezéssel készült” – állt Egyed Péter 1981-es, *Búcsúkoncert* című kötetének kolofonjában. A nyolcvanas évekre a neotranszszilvanista, kisebbség-centrikus megszólalás-módokon kívül számos más proteszt-forma is megjelent a diktatúra koncentrálttá válásával párhuzamosan. A román irodalomtörténet például a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján induló irodalmárokat tartja a „farmer-nadrágos irodalom” és egyben a román posztmodern képviselőinek. Kétségtelen, hogy a hatalom elleni lázadásnak ekkorra már számos olyan kódrendszere is működött, amely nem az irodalmi hagyományból (és nem az erdélyi kultúrából), hanem zenei szubkultúrából, vagy a nemzetközi ellenzéki mozgalmak eszköztárából származott. Egyed Péter a *Búcsúkoncert* című verseskönyvével mutatta meg, hogy a rockzenei kultúra vagy a hippi-ideológia összetelálkozatható az irodalmilag bevettnek számító formákkal. Darkó István a Macskarádió „műsoraiban” (hangszalagra rögzített happening-jeiben) egyszerre épített a rockzene, a neoavantgárd és a tömegkulturális irodalmi műfajok, illetve a kabarék poétikájára. A nyolcvanas évek végén szabályos, az átlagolvasó számára teljességgel befogadható sci-fi művek is bekapcsolódtak a hatalmi rendszer kritikai leírásába (Mandics György – M. Veress Zsuzsanna: *Vasvilágok* – 1986; *Gubólakók* – 1988). Mindez együtt úgy értelmezhető, mint egy sajátos tétellel rendelkező posztmodern-konstrukció, ahol a populáris kultúra és a „magaskultúra” keresi az egymásba való átjárás lehetőségeit. A Kovács András Ferenc nyolcvanas években megjelent kötetéről szóló kritikák már ugyancsak bevezetik a posztmodern fogalmát – elsősorban a kulturális utalás-rendszer, az intertextualitás jegyei alapján, és Láng Zsolt *Fuccsregény* című 1988-as debütötete is joggal sorolható ebbe a paradigmába.

Bár a szamizdat nem kifejezetten irodalmi művek hordozójaként bukkant fel az erdélyi magyar kultúrában, kétségtelen, hogy irodalmárok is jelentős szerepet játszottak az Ellenpontok (1982) című szamizdat megjelenésében, szerkesztésében (Szöcs Géza és Keszthelyi András korábban egyaránt Echinox-szerkesztők voltak például). Cs. Gyimesi Éva és mások munkájának eredményeképpen felbukkant a nyílt levél, a beadvány, a Szabad Európa Rádión keresztül küldött üzenet műfaja is az erdélyi ellenzéki értelmiségiek eszköztárában. A politikai helyzet radikalizálódása

egyesebből radikálisabb válaszlépéseket hívott elő. Ezek az akciók egyaránt hasznosították a két világháború közötti érvrendszerre épülő fejtegetéseket, illetve a hetvenes évek emberjogi aktivistáinak érveit. Érthető módon, hiszen a totalitárius hatalom egyaránt törekedett szociális és etnikai homogenizációra.¹⁵

Noha a nagyközönség számára nehézkesen működött az információáramlás a magyar nyelvterület különféle régiói között, tapasztalni lehetett a nyolcvanas években is azt az igényt, amely poétikai és irodalomszemléleti kérdésekben a magyar nyelvterület egészének együttmozgására irányult. A neotranszszilvanista értékrendben többen is az együttmozgás lehetőségének akadályozóját látták. Nyolcvanas években írt ideológiakritikai elemzésében, a *Gyöngy és homok*ban például Cs. Gyimesi Éva azt az álláspontot képviseli, hogy a két világháború között megalapozott transzszilvanista ideológia végső soron az önkiteljesítés gátja, meglévő szellemi lehetőségek elmulasztásához vezető tényező lehet, amennyiben túlságosan rugalmatlan, illetve túlságosan egybemossa az identitás azonosság-tudat/helyzettudat (vagyis stabil és változó) elemeit.

10. Kilencvenes évek: falbontások, határátlépések

Az, ami az egyesülés előtt álló Németországban a berlini fal lebontásával azonosítható, a rendszerváltás utáni magyar nyelvterületen is megtörtént, illetőleg történőben van. Jórészt elhárultak azok az akadályok, amelyek a magyar nyelvterület különböző régióiban élő alkotók kommunikációját, információkhoz való hozzáférését gátolták. A rendszerváltás nem annyira az identitás újrafogalmazásának az igényét eredményezte, inkább szűkebben, az írói identitás újrafogalmazásának szükségességét, az irodalom társadalmi funkciójának változásai következtében. Abban a helyzetben, amelyet leginkább a monopólium helyzetéből a konkurenciaharc állapotába való kerülés analógiájával érzékeltethetnénk, az irodalom hosszú időn keresztül elbizonytalanodva kereste a helyét. Az erdélyi magyar irodalom számos alkotója (az 1937-es, *Jelszó és mítosz*-beli Szemlér Ferenc-érvelésmódra emlékeztető módon) kiiktathatónak tartotta és tartja önmeghatározásából az „erdélyi” jelzőt, és a „magyar író” identitását próbálja önmagára vonatkoztatni. Lévéen, hogy műveivel a teljes magyar nyelvterület magyar olvasóit elérheti (és az internetes olvasás térhódításával ez még valószínűbb lehetőség), ez egyre reálisabb helyzetértékelésnek tűnik. Az olvasói szokásokra is egyre kevésbé jellemző, hogy a regionális szempontot tartásuk szem előtt:

15 Vö. Tismăneanu: i. m. 233.

az erdélyi magyar olvasó nem feltétlenül az erdélyi magyar szerzők műveire kíváncsi, vagy nem feltétlenül azért kíváncsi a műveikre, mert erdélyiek.

Ebben az összetett és képlékeny helyzetben az olvasói preferenciák korábbinál hangsúlyosabb rétegződése figyelhető meg – az „irányzati”, a „világnézeti”, a „regionális” olvasásmódok egyaránt léteznek, és főként a fogyasztói társadalomban jellemző módon az „élvezeti”, „szórakoztató” olvasásmód erősödött meg. Ezekre a változásokra az erdélyi magyar irodalom újabb alkotónemzedékei a „populáris irodalom” címkéjének öntudatos vállalásával (Orbán János Dénes, Sántha Attila), a sajtóműfajok illetve a tárca felé történő elmozdulással (Fekete Vince, Nagy Koppány Zsolt), illetve a gyermekirodalom egyre tudatosabb művelésével reagálnak (Kovács András Ferenc, László Noémi, Demény Péter, Fekete Vince). A regionalitás, a kisebbségi helyzet témái továbbra is jelen vannak egyes művekben, de általában nem kapnak jelentősebb hangsúlyt az élet más szeleteihez képest.

Összegzés

A fenti vázlatból úgy tűnhet, helyenként magam is a „tárgyi” interpretációt részesítem előnyben az „alanyi”-hoz képest, amennyiben gyakran hozok kapcsolatba irodalmi folyamatokat politikai vagy történelmi eseményekkel. Ennek elkerülésére két út is kínálkozik: egy irányzattörténeti leírás, amelyik elsősorban a poétikák immanens változásának folyamataként írná le az elmúlt kilencven év történéseit. Ez nem járhatatlan út, bár kétségkívül azt feltételezném, hogy eltekintsünk

az országhatároktól, sőt a nyelvi határoktól is, hiszen az irodalmi hatások története az erdélyi magyar szerzők esetében nyilván nem korlátozódik más erdélyi magyar szerzők műveire. Másfelől lehetséges volna az is, hogy néhány reprezentatív, kiválasztott mű elemzéséből bonthatkózzon ki a történet. Ez lehetővé tenné azt, hogy valóban a művek szemszögéből nézzük azokat a valóságselemeket is, amelyek esetleg felbukkannak bennük, és ne „kinti” valóságselemeket vetítsünk rájuk. De kétségkívül legalábbis könyvterjedelmet igényelne.

Az irodalomtörténet beszédformája, amely közkeletű vélekedés szerint minden egyébnak a története, csak éppen nem az irodalomé, behatárolja azt, ahogyan összefoglalható kilencven év irodalmának összessége. A magam részéről kitartanék amellett, hogy ha a vázlatban említett egyes műveket sorra vennénk, és „alanyi” értelmezésüket kísérelnénk meg, akkor az azonos referenciákhoz való viszonyoknak is olyan sokféle változatával találkozánk, amely nem indokolja egyetlen „kisebbségi író”-típus definiálását. Gondolatkísérletem másik fontos eleme szándékaim szerint annak megmutatása volt, hogy ha megállapíthatók is egyes, történetileg körülírható szakaszok, amelyekben az irodalom bizonyos jegyei konvergálnak, sűrűsödnek, típust alkotnak, akkor is csupán két olyan rövidebb korszakról beszélhetünk kilencven év alatt, amíg a „kisebbségi” meghatározottság áll az írói gondolatrendszerek előterében: a húszas évek közvetlenül Trianon utáni időszaka, illetve a hetvenes évek irodalmának egyik jelentős vonulata. A tíz általam leírt „életszakasz” közül legalább nyolcban másfajta problémák tűnnek prioritásnak az írók számára. És ezt, ha úgy tetszik, annak a jeleként is felfoghatjuk, hogy az irodalom „öngyógyító”, az élet számára releváns javaslatokat tevő jellege valóban működik.

Virágzó almafa